

Vinjes *Ferdaminni* i opplysningsdialektisk perspektiv

Arnfinn Åslund

Ferdaminni handler om Aasmund Olavsson Vinjes reise sommeren 1860. Karl XV skulle krones i Trondheims domkirke, og Vinje dro som journalist for *Dølen*. Men ønsket om å bli bedre kjent med Norge var nok minst like viktig som det å dekke selve kroningen. Gjennom 54 kapitler følger vi forfatterens møter med land og folk. Han fremstår som både kunnskapsrik, følsom og klok. Ikke minst er han morsom og selvironisk. Han er ikke redd for å utlevere seg selv, sin tvil, sine følelser, sine drifter, heller ikke når dette kan røpe både komiske og ukorrekte tilbøyeligheter. Slik demonstrerer han sin egen opplysningsprosess, så han i neste omgang kan bidra til andres opplysning. Som en god essayist bruker han seg selv, ikke minst sine fordommer: «Splinten i ditt øye er det beste forstørrelsesglasset», som filosofen Theodor Adorno sier i *Minima Moralia* (Adorno 2006 s. 72). Og selv om forskjellene mellom Vinje og Adorno er åpenbare, kan

det hende at det er et visst slektskap mellom de to essayistene, slik Arild Linneberg har antydnet, for den ikke-identiteten som Adorno regner som et kjennetegn ved det kritiske essayet, dette «medvitet om ikkje-identitet mellom framstilling og sak» kan ha noe til felles med det tvesynet som preger Vinjes framstilling både i stort og i smått (Adorno 1992 s. 88; Linneberg 1994 s. 285).

Vinjes refleksjoner snor seg i mange retninger. «Det er slike lange Tankeremsur som kallast Philosophie», slår han fast, «og som dei fleste Bokskrivarar og Diktalar pina Lesaren med», fortsetter han ironisk. Ettersom han presenterer tankerekkene sine som filosofiske, er det kanskje ikke for dristig å si at det er et filosofisk preg over mye av det han skriver. I forsvarstalen sin sier Sokrates at hans oppdrag er å *plage* borgerne i den byen han er satt til å leve i, for at de ikke skal bli sløve. Byen er som en litt treg hest, sier han; stor og edel, men ofte må den vekkes opp. Derfor trengs en hestebremse eller en klegg som ikke lar byen få fred (Platon 1953 s. 29). Slik vil også Vinje være ei «philosophisk Plageaand» (Vinje 1993b s. 84). Verken Vinje eller Sokrates var ansatt ved noe universitet, og de filosoferte helst med utgangspunkt i den levende samtalen. Begge er kjent for sin ironi og sitt våkne blikk, og de søker etter den menneskelige kjernen i problemene, men den filosofiske praksis vi kan følge gjennom *Ferdaminni* er av et mer konkret og usystematisk slag enn den vi finner i den systembyggende og akademiske filosofien.

Mange har skrevet om Vinjes *Ferdaminni*. Fra de siste tiårene kan vi nevne Kjartan Fløgstad, Ane Farsethås, Toril Moi, Kjersti Rørgemoen og Kristian Lødemel Sandberg. Den store biografien til Olav Vesaas har et innholdsrikt kapittel om både boka og reisa, mens Jon Severud er den som har gjort mest for å spre kunnskap om verket, blant annet med *Ei gjenreise*, ei bok på over 400 sider der forfatteren følger i Vinjes fotspor (Severud 2010). Her er ikke stedet for å gjennomgå sekundærlitteraturen,

men underveis vil vi komme inn på noen bidrag som er særlig relevante, derunder også Jon Haarbergs avhandling om *Vinje på vrangen* fra 1985. Så vidt jeg kan se er det ikke tidligere blitt gjennomført en undersøkelse lik den jeg legger opp til, men fra sekundærlitteraturen vil jeg trekke frem noen eksempler som peker i samme retning. Ellers er det flere som vektlegger Vinjes tvesyn på en slik måte at de kan ha berøringspunkter med min fremstilling.

Opplysningsdialektisk

Det «opplysningsdialektiske» i min tittel er inspirert av Adorno og Horkheimers *Opplysningens dialektikk* fra 1947. Imidlertid er dette et komplekst verk, så det er bare noen hovedpoenger som blir med over i min forenklete fortolkning. En omstendelig sammenligning har lite for seg ettersom de to verkene er for sterkt preget av hvert sitt århundre. Noen vil si at opplysningskritikken til Adorno og Horkheimer er overdreven. På den andre siden er det mye som tyder på at den bare blir mer og mer aktuell. Det er nok å vise til overvåkingsteknologi, bioteknologi, naturødeleggelse, klimakrise og masseødelegglesesvåpen. Slik sett vil undersøkelsen av *Ferdaminni* kunne gi oss noen instruktive prøver på hvordan fremtidsoptimisme og kritisk opplysning manifesterte seg på et tidligere stadium i vår moderne historie. Allerede en forsiktig bruk av noen momenter fra Adorno og Horkheimer kan være interessant.

Ferdaminni er en omfattende og innholdsrik tekst. Her skal vi forsøke å finne frem til steder der opplysningen og fremskrittet vektlegges på en kritisk måte, eller på en måte som innbyr til kritikk. Kanskje vil vi da se at Vinje rammes av den opplysningskritikk som Adorno og Horkheimer utvikler, eller kanskje det vil vise seg at han demonstrerer en slik kritikk selv. Hans

berømte tvesyn er i seg selv en form for opplysning, men man kan kanskje se at tvesynet også gjelder opplysningen. I så fall kan man muligens våge seg til å snakke om en slags opplysningens dialektikk også hos Vinje. For å finne ut noe om dette må vår undersøkelse konsentrere seg om opplysningen, men det vil også være nødvendig å diskutere tvesynet og dialektikken, og forbindelsen mellom dem. Først vil jeg trekke frem noen eksempler på at andre har vært inne på lignende tanker.

Georg Johannesen kobler Vinje til *Opplysningens dialektikk* i sin anmeldelse av Haarbergs avhandling (Johannesen 1987). Det handler ikke spesielt om *Ferdaminni*, men mer generelt om Vinjes profil som essayist. Johannesen sammenligner Vinje og Holberg: «Dei møttest i essayet, som form for eit moralfilosofisk innhald i opplysingens dialektikk: 'Men den totalt opplyste jord stråler i den triumferende katastrofes tegn' (Adorno og Horkheimer, 1947)». Formuleringen er knapp, men perspektivrik, og den krones av et effektivt sitat fra den danske oversettelsen, gjengitt i fornorsket form. Jeg går ikke inn på noen diskusjon av dette stedet hos Johannesen, men det er mitt inntrykk at meningen ikke ligger langt unna utgangspunktet for min egen undersøkelse, som dermed kan oppfattes som en mulig tolkning av hva hans «tese» kan ha å si for *Ferdaminni*.

Arild Linneberg trekker inn *Opplysningens dialektikk* i «Det norske folk er sjukt i skolten», som er den trykte versjonen av hans prøveforelesning for doktorgraden i 1992. Temaet er Vinjes «uaktuelle lyrikk», og teksten er trykt opp i essaysamlingen *Bastardforsøk*. Linneberg er opptatt av sammenhengen mellom lyrikk og essayistikk hos Vinje, og bruker koblingen til Adorno og Horkheimer til å belyse Vinjes systemkritikk. I essayet om «Gjeiti»¹ finner han i innledningsdiktet en utlevering av den «[h]erremannen, som representerer Culturens naturfiendtlige herredømmeformuft» (Linneberg 1994 s. 285). Han antyder en

opplysningsdialektisk tolkning av diktet, men utvikler ikke den videre.

Jeg vil også trekke inn en bemerkning fra Jon Severuds *Ei gjenreise*, hans store verk om *Ferdaminni*. Etter kroningen er Vinje med på en militærøvelse som gjør et veldig inntrykk. Severud trekker inn Baudrillard i sin kommentar.:

Baudrillard finn det springande punktet i opplysningstida – og heile den vestlege filosofien med vår naive tru på at «*det godes fremskridt, og dets voksende makt inden for alle områder (videnskab, teknikk, demokrati, menneskerettigheder) modsvares af det Ondes Nederlag. Ingen har tilsynelatende forstået at det Gode og det Onde vokser i styrke samtidig og i samme bevægelse. Det enes triumf medfører ikke nødvendigvis det andres nederlag – tværtimod*». (Severud 2010, s. 310)

Vi kommer tilbake til denne krigstematikken, for Vinjes fremstilling er interessant. Og uten at jeg slutter meg til Baudrillards filosofi i sin helhet, er det klart at hans opplysningskritiske perspektiv slik det her kommer til uttrykk, har berøringspunkter med perspektivet for denne undersøkelsen. Kommentaren understreker berettigelsen av mitt prosjekt. Jeg lar den spille med som relevant bakgrunn for den videre fremstillingen

Opplysningsbegrepet til Adorno og Horkheimer rekker videre enn opplysningstiden. Derfor kan de anføre *Odysseen* som et viktig eksempel. Erkjennelsesmomentet er sentralt, men opplysningen er også innbegrepet av menneskets økende kontroll over naturen og seg selv. Det dreier seg om naturherredømmets utvikling og rasjonalitetens samfunnsmessige manifestasjoner. Det som motiverer prosessen er subjektets selvoppholdelse. Opplysningen utfolder seg relativt til myten. Kvantifisering, instrumentalisme og avfortryllelse er viktige momenter i frigjøringen

fra det mytiske. Men prosessen er dialektisk: Allerede myten er en form for opplysning, en forestillingsverden mennesket bygger opp for å kunne kontrollere den skremmende naturen. I neste omgang kan opplysningen slå over i myte, når det ikke stilles spørsmål ved dens ytringsformer; når det er nok å henwise til *fremskrittet* eller *utviklingen*, for å begrunne at man for eksempel tar i bruk kontrollmuligheter som er så finslepne at det ordinære arbeidslivet begynner å minne om et fengsel. Med andre ord kan det hende at opplysningsprosessen har ødeleggende virkninger. *Opplysningens dialektikk* ble skrevet under inntrykket av 2. verdenskrig. I dag må vi leve med at fremskrittet har gitt oss atomvåpen og klimakrise. Kampen mot naturens herredømme og mot mytiske tenkemåter har som mål å sikre subjektet. I den historiske prosessen inngår formålet om menneskelig autonomi som et vesentlig moment, som ikke desto mindre trues i prosessen. Samfunnsmessig frihet er uløselig forbundet med opplysende tenkning, men den må kritisk besinne seg på seg selv. Naturbeherskelsen gjelder ikke minst den indre natur, som mennesket må lære å disiplinere. Dermed blir det et dialektisk forhold mellom frihet og tvang. Forfatterne sier det slik i forordet til utgaven fra 1969:

Vi holder ikke uendret fast ved alt som er blitt hevdet i boken. [...] Boken ble forfattet på et tidspunkt der man kunne se en ende på den nasjonalsosialistiske terroren. Men på flere steder passer ikke formuleringene til virkeligheten i dag. Og likevel, heller ikke den gang undervurderte vi overgangen til den forvaltede verden. (Adorno og Horkheimer 2011 s. 25)

I sin omtale av opplysningen skifter Vinje mellom vektlegging av en generell betydning og en mer historisk spesifikk betydning, med referanse til opplysningstiden. Året før Trondheimsreise, i februar 1859, hadde han i *Dølen* et stykke «Om austlandsk og

vestlandsk Opplysning», som handler om mentalitetsforskjeller i Norge, og det dreier seg mye om forskjellen på en urban versus en rural kultur. Innledningsvis forsøker han seg på en definisjon, men innrømmer at dette ikke er helt lett: «Ordet Opplysning høver ikki all Tankjen, for det er Mannens heile Kunnskap, indre Gjerde og ytri Bunad, som skulde merkjas med dette Ord; men det er ikki godt for eit Ord at gripa om so mange Tankar» (Vinje 1993a s. 246).

Vinje konkluderer med at østlendingen og vestlendingen begge har sine styrker og mangler, men dersom de lærer av hverandre, blir resultatet godt. Med andre ord ser han for seg en syntese av de to. I en tekst fra april samme år understreker han opplysningens egenverdi: «ein aandrik og opplyst Mann gleder seg meir en ein aandlaus og uvitande» (Vinje 1993a s. 255–256). Om vi vender oss til *Ferdaminni*, ser vi at Vinje trekker inn opplysningstiden i en diskusjon av overtro:

No er det meste af slike Truir burte paa denne Kanten ogso, liksom all Tru paa Haugefolk og Huldre. Det er den sokallade Opplysningstid (die Aufklärungsperiode) ikring nitti Aar sidan, som hever gjort dette, for her hørde eg det sama, som eg visste fraa mi Fødebygd, at det var Folk fyri den Tid, som trudde paa alt slikt gamalt Trollskap, og so var det Faakunnige og tufsutte Folk fraa ei seinare Tid. (Vinje 1993b s. 105)²

I samme avsnitt kommenterer han året 1814. Slik han er blitt kjent med mentaliteten på den norske landsbygda, er han skeptisk til nivået på den politiske bevisstheten, og tviler på at 1814 skulle markere et allment gjennombrudd for forståelsen av politisk frihet. Men han mener 1814 kan markere et annet gjennombrudd. For etter flere tiår med opplysningsarbeid kunne utviklingen da være kommet så langt at landet endelig var ute av hedenskapen, og

med det mener han ikke åsatroen, men all gammel overtro som fram til da hadde formørket folkets liv. Folk kunne vel fremdeles bli skremt av litt av hvert, men de voksne trodde egentlig ikke på det lenger. Trollene hadde mistet sin makt.

Men opplysning kan også knyttes til en større prosess. Slik Vinje bruker begrepet, får det mening ut fra konstellasjonen. Det kobles til fremskritt, folkeskikk, liberalitet, skolevesen, skjønnhetssans, og det står i motsetning til det rå, til villskapen og til barbariet. Opplysning kan komme utenfra, men om den trives og slår rot, blir den en integrert egenskap ved den kulturelle utviklingen i ei bygd. I Østerdalen trekker han frem «dei gode gamle Øysterdøler, som hadde vaksit fram, som det heiter, paa ein historisk Jordbotten med god Uplysning og eit laglegt Husstell, og Framgang i Jordbruk og kjærleg Handrekking til det gode, som vil koma fram, alt blandat med gamalt og den finaste Framferd» (ibid. s. 53–54).

Hegels filosofi kan sies å representere en kulminasjon av en type idealistisk opplysning. Vinje mottok viktige impulser fra Hegel, selv om han ikke aksepterte hele hans filosofiske system, der tankens utfoldelse ender i en syntese som opphever alle motsetninger. I sin bok om *Hegelianismen i Norge* skriver Ole Koppang om Vinjes fascinasjon for den hegelske dialektikken:

Men Vinje blir stående på halvveien; han tror ikke noe på den høiere enhet av motsetningene; han har nok med å fastslå at én bestemt påstand kan fremkalle sin motsetning. Fremfor alt vil Vinje advare mot doktrinær skråsikkerhet og påståelighet; han er mindre optatt av et avsluttende definitivt resultat. (Koppang 1943 s. 175)

Her er det vel nesten så Koppang plasserer Vinje i nærheten av det som vanligvis kalles venstrehegelianisme. I en slik forstand

kan Vinjes blikk for motsetninger og for dynamikken i historisk endring ha noe hegelsk ved seg. Men ellers var det slik at Professor Monrad, som var en gjennomført hegelianer, ofte måtte tåle både skjult og åpen polemikk fra Vinjes side. Men så hadde også Monrad ertet Vinje med sin kritikk av hans bruk av landsmål i *Dølen*. For Adorno og Horkheimer representerer den hegelske ideen om den absolutte fornuft en form for idealistisk hybris. Og samtidig som Vinje kan være «ideal» nok, kan han utlevere «ideen» på en måte som ironisk avdekker det virkelighetsferne ved idealismen, samtidig som vi forstår at det er noe stort ved slik å leve idealt. I *Ferdaminni* kan en vise til kapitlet om «Skomakaren i Throndheim», som vi kommer tilbake til senere (Vinje 1993b s. 151–154)³.

Det er viktig å holde fast ved den vitenskapelige og teknologiske fremskrittstro som et kjernepunkt ved opplysningsideologien. I romantikken ble kunsten anerkjent som et korrektiv til ensidig rasjonalisme. Derfor kan også undersøkelsen av Vinje som kunstner være interessant med tanke på en indirekte opplysningskritikk. Her er det ikke rom for en slik undersøkelse, men i den nærværende antologien berøres tematikken i bidragene til Bente Aamotsbakken, om Vinjes naturpoesi, og Johan Magnus Staxrud, om poesi og natur. Naturpoesiens språk står i kontrast til den mer reduksjonistiske opplysningens språk.

Vi tillater oss en kort ekskurs som viser hvordan tematikken behandles hos Vinje. Da skriver Vinje om sangens betydning på en måte som antyder det tvetydige forholdet mellom kunst og opplysning. På en forsiktig måte minner teksten oss på den fortrenghing som sivilisasjonstvangen medfører: «Naturen lærer oss å synge», skriver han, og nevner fuglene, bekken og skogen som læremestre og inspiratorer. Det er altså noe mimetisk over menneskets kunstutfoldelse, og han fortsetter:

Bølgerne istemme også sine Sange; det rige Hav har Toner baa-
de for det Spøgende, Vemodige og Rædselsfulle. Intet Under,
at de nordiske Folkeslag troede på sine Havfruer, og Grækerne
paa sine Sirener og Tritoner, der sang og legede i det blaa Dyb
og lokkede dem, som elskede Sang og Skjønhed ned til sig.
(Vinje 1993a s. 83)

Her er det ikke bare snakk om gleden ved sang, men om natu-
rens lokkende stemme som frister oss til å gi opp sivilisasjonens
tvang. Når han tar sirenene som eksempel, griper han tilbake til
en antikk topos som Adorno og Horkheimer senere skal gjøre til
et sentralt eksempel i *Opplysningens dialektikk*. For dem blir lig-
nelsen om Odyssevs og sirenene til selve urmyten om den vestlige
rasjonalitetens naturherredømme⁴. Etableringen av kunstinstitusjonen gir menneskene distanse til å kunne nyte skjønnheten
uten å trues av regresjon. På sine vandringer var Vinje ikke bare
en rasjonalistisk kritiker, men også en naturdyrkende poet som
har fornemmet sirenenes sang.

Opplysningsmotivet i dikt og historier

Ferdaminni inneholder både dikt og prosa. Her skal vi legge mest
vekt på prosaen, men diktet som innleder boka må få en kom-
mentar, for der bringes opplysningsmotivet inn på en instruktiv
måte (Vinje 1993b s. 2). Andre strofe går slik:

Far vel Hovudstaden:
i deg var det best:
der fann eg dei Beste,
der lærde eg mest.

Dette er en hyllest til den moderne, urbane opplysningen som

jeg-personen selv har tatt del i, og som han nå har med seg som del av sitt repertoar: tankemodeller, intellektuell erfaring og innlærte konversasjonsformer. Dette hovedstadsmotivet går igjen flere steder i boka, mest fremtredende i kapitlet om hovedstadsfolk, som vi kommer tilbake til. Neste strofe går slik:

Lat sjaa, du som altid
paa Folk holder Styr!
for Du er den Karlen,
som temja kann Dyr.

Her sammenlignes det å styre mennesker med det å temme dyr. Sammenligninger mellom menneske og dyr er i det hele tatt typisk for Vinje. Sivilisasjonsprosessen består i å temme menneskedyret, som Nietzsche skulle hevde noen år senere i *Moralens genealogi*. Mennesket manglet ytre fiender og begynte i stedet å mishandle seg selv, hevder Nietzsche. Han ser mennesket som «innesperret i moralens trykkende sneverhet og regelmessighet, [...] dette dyr som slo hodet mot gitterstengene i sitt bur, dette dyr som man vil 'temme', denne skapning som måtte gi avkall på alt mulig, [...] denne lengtende og fortvilede fange ble oppfinneren av den 'dårlige samvittighet'» (Nietzsche 2010, s. 82). Det er denne tematikken Vinje sneier borti med sin sammenstilling av menneske og dyr. For Adorno er ikke det naturkontrollerende menneskesubjektet suverent hevet over naturen. Det må derimot erkjenne at det selv er natur. Å bli temmet kan være en smertefull prosess. Man tvinges inn i en fremmed form. Poengene utvikles i tredje strofe:

Men ufrisk i Varmen
eg altid deg fann.
Du er liksom Tanken,
du elder din Mann.

Byen kan saktens bli ubehagelig varm om sommeren, men her går konnotasjonene utover dette. Urbaniteten knyttes sammen med tenkningen som et innbegrep av opplysningen. Det ufriske ligger i betydning nær det syke. Det kobles da også til det å eldes, og indirekte må en da kunne si at det peker mot døden. Det hemmede liv som er stivnet og regulert er en form for liv som nærmer seg det livløse. Ifølge Adorno kjennetegnes den naturbeherskende rasjonalitet av en type identitetstenkning. Den tvinger virkeligheten inn i en fast form. Mens livet er det uforutsigelige, det nye, det ikke-identiske.

Og derfor til Fjølls
vil eg draga som Døl'.
og Kjenningar finna
og gløyma meg sjølv.

Her etableres fjellet som kontrast til det ufrie bylivet. Fjellet representerer et mer naturlig liv der den fortrenge dølenatur får spille med. Ikke minst håper han å finne kjenninger: han håper på en mer betingelsesløs anerkjennelse. Å «gløyma seg sjølv» kan leses som en utopi om å slippe den identitetstvang man må underkaste seg for å opprettholde sitt sosiale selv.

En slik utopi kan ha et regressivt moment. Om en gir slipp på den sosiale tvangen, innebærer det kanskje at en også oppgir fornuftens beskyttende kontroll? Vi har alt nevnt episoden med Odyssevs som lot seg binde til masten for at han skulle kunne høre sirenenes sang uten å tape kontroll. I den norske fjellheimen forstyrres man ikke av sirener, men folketroen vet å fortelle om huldra, et vesen som Vinje ikke var helt ukjent med. På en seter blir han tatt imot av en budeie som er så blendende vakker at han blir mistenksom. Det skulle aldri være huldra? Han kommer i tanker om et sagn han har hørt. Opplevelsen forskyves over i myten, over på en sagnhelt:

«Aa er det du,» sagde ho med sit mjuke Mæle, likt det lindaste Samljod fraa Strengen; «ja, eg hever høyrte gjetit deg; sett deg ned! du maa vera trøyt etter slik ein Veg.» – Eg hever aldri vorit meir stolt og glad yvir at vera kjend; men eg var rædd, for eg trudde, at det ikki kunde ganga rett til dette; men at eg maatte vera bergtekjen, for Hus og Gjente og altsaman var liksom eit Eventyr. Og so minntest eg etter han Kjetil Bjørnson, den Kvelden han kom til Subsabudi: han fekk Mat og alt det beste som til var af ei Gjente, blaaøygd som Dagsrandi og so makalaus vän, at han sat liksom forgjord heile Kvelden og lagde den eine Einerkrøkla paa Elden etter den andre for at sjaa vel paa dette Synet; men daa dei skulde leggja seg, saag han, at det var Roveguro, for Halen drog seg so lang som so. Han seig i Uvit (Besvimelse) med det sama, og daa han vaknade uppatter, saag han ingenting annat enn svarte Myrkret i Selskraai, der han laag paa Lyng og Mose frosen og solten og so trøyt, at han verke i kvar Led. (Vinje 1993b, s. 58)

Vinje møtte snart en annen type mytisk mørke. Rett før han gikk til sengs fikk han fortalt historien om den ulykkelige kvinnen som hadde dødd der i samme seng for ikke så veldig lenge siden:

Denne Forteljning sveiv for meg, daa eg hadde lagt meg og sløkt Ljoset. Her i denne Sæng hadde Ragnhild døytt; eg snudde meg mot Veggen for inkje at sjaa, og so hørde eg, at Klokka paa Veggen pikkade, og at det singlade og song i ei Glasrute. Eg dytte meg ned i Klædom; men so hørde eg eit Smell i Veggen. Tilslut fekk eg daa Magt yvir denne Rædsla, som enno siter i meg fraa slike gamle Forteljingar um Draugar og Trollskap i min Barndom. Eg tok til Vitet og sagde: «Kom, kom reine sæle Aand; du kann inkje annat vilja enn godt. «Eg bar i liksom at sovna, og i Draumen totte eg, at eg song». (ibid. s. 60–61)

Man kan leke med tanken om at man i slike situasjoner, der den barnlige fantasi og mørkeredsel oppvekkes i voksen alder, gjenopplever en skrekk som har fulgt mennesket fra forhistorisk tid. Det interessante er hvordan den mytiske skrekk bekjempes ved hjelp av en besvergelse som selv må sies å ha mytens magiske preg. Den gode ånd seirer over den onde. Allerede myten er en type opplysning.

Opplysning og fremskritt

Åpningskapitlet i *Ferdaminni* begynner med Vinjes begeistrede jernbanereise til Eidsvoll. Jernbanen er en skjellsettende nyvinning som han hadde skrevet om alt i 1853, da den var under bygging. Den gang var han imponert over «Engländerne [...] som saa godt forstaar at gjøre Tanken til Handling og Videnskaben saa Nyttig. Man føler, det maa saa være, at dette Folk udbreder sin Magt over den hele Verden og erobrer den» (Vinje 1993a s. 168). Med denne koblingen mellom teknologisk kunnskap og storpolitikk formulerer Vinje en moderne versjon av det gamle diktum at kunnskap er makt. Om opplysningens prosjekt er naturherredømme, så er det sannelig også verdensherredømme.

Og Vinje er ikke uten motforestillinger: «Denne praktiske Retning fører imidlertid med sig Følger, som vilde berøve Livet al høiere Betydning, dersom de ikke bleve modvirkede. Det er dette evige Spørsmål: hvortil nytter det? som føder af sig Materialismen» (Vinje 1993a s. 168). Problemet er vel at dersom nytte defineres som det å realisere en «høiere Betydning», så forutsettes en kritisk bevissthet om hva denne høyere betydning skulle gå ut på. Faren er at denne høyere betydning etter hvert mister relevans. Fordi den selv ikke anses å være nyttig. Vinje er kanskje urettferdig mot «Engländerne», men han har iallfall rett i at pengene under kapitalismen truer med å erstatte den høyere

betydning: «I intet Land, som England, spørger man vel saa meget efter: hvad er han? det vil sige, hvor mange Penger har han? Ordsproget: 'Pengene gjør Manden' er et ægte engelsk ordsprog» (Vinje 1993a s. 168–169). Her ligger det mye opplysningskritikk: Den høyere betydning som skulle legitimere teknologien blir selv utdefinert som overtro. Den erstattes av pengene.

Med all den lydforurensning som har bredt om seg siden Vinjes tid, er det også verdt å merke seg at han trekker frem dette aspektet ved det nye vidunderet: «Piben, som varskor og skriger i, naar Farten begynder, er kvas og gjennemtrængende. Denne evige Skrigingen maa ikke være behagelig for Folk ud i Gamlebyen og der omkring» (Vinje 1993a s. 169). Selv bor jeg på et sted der toget dunderer gjennom bebyggelsen mange ganger om dagen. Av sikkerhetsgrunner er det hyppig bruk av signalføyten, og dersom man befinner seg litt for nær et passerende tog, skvetter man kraftig til når føyten tuter en i ørene. Selvfølgelig er det gode grunner for dette, men samtidig er det en påminnelse om makten. Vi har å underkaste oss. Etter Trondheimsturen skulle Vinje ta for seg britene i større bredde med *Britain and the British*, eller *Bretland og britarne*, som boka ble hetende på norsk. (Se Peter Fjågesunds bidrag om denne reiseskildringen her i boka.)

I *Ferdaminni* dominerer begeistringen i skildringen av toget, men han innrømmer det fremmedgjørende ved den nye maskinen. Reiseerfaringen standardiseres og blir fattigere. Selv om farten gir glede, mister man noe av den kvalitative rikdom ved landskapet. Man er i verden på en helt annen måte. Lenger ut i *Ferdaminni* forteller Vinje om gleden ved å gå seg sliten og tørst på fjellet. Jernbanen og fotturismen henger dialektisk sammen. Når reisen effektiviseres med ny teknologi, åpenbares samtidig verdien i den langsomme måten å forflytte seg på. Fotturen i uberørt natur blir noe man oppsøker som negasjon av den industrialiserte tilværelsens forurensende effektivitet. Slik sett er

det betegnende at en fotturismens pioner innleder sitt hovedverk med en hyllest til jernbanen. (For mer utførlig gjennomgang av Vinjes forhold til jernbanen, se Severud 2010 s. 65–73.)

Som togpassasjer er Vinje bestemt på at det kvalitative tapet oppveies av effektiviteten. Han tilhører den klassen som etter-spør effektiv forlytning over store avstander. Og i så måte var alternativet ikke å legge ut på en løs og ledig spasertur langs en idyllisk sti. Det var heller den møysommelige transport med hest og vogn. Hesteskyss er tungt arbeid, både for menneske og dyr. Opplysningen gjør livet lettere, men han nevner ikke at arbeidshestene ofres i prosessen. Det er jo ikke slik at arbeidshestenes tunge liv nå avløses av et lykkelig og fritt liv. De blir ikke overført til et arbeidshestenes slaraffenland hvor de kan utfolde seg slik de selv måtte lyste. Etter hvert som toget ble supplert med andre motoriserte kjøretøy, ble hesten snart overflødig. Arbeidshestene ble i praksis uttryddet. I sine tanker om fremskrittet låner Vinje et uttrykk fra Condorcet:

Og so rulla me fram mot Upplysnings og Jordyrkings smilande Land, for det var sannt det, som [...] Condorcet [...] sagde:
«Her vil med alt vaart Stræv vera Villmannskap i Livet, til dess me hava lagt under os all Naturkraft, so me faa hena til at gjera for os det tyngste og grøvste Arbeid, so berre me ganga og sjaa etter som Uppsynsmenn.» (Vinje 1993b s. 3)

Dette virker så overdrevet at det nærmer seg ironien. Samtidig er utopien litt skjev, for den kan jo slå tilbake på menneskene selv. Kanskje kan maskinene gjøre mye av arbeidet for oss. Men like gjerne kan det hende at det er menneskene selv som kommer til å bli kontrollert av oppsynsmenn – ved hjelp av de teknologiske nyvinningene. En lykkelig realisering av en slik teknisk utopi forutsetter en politisk organisering som Vinje ikke tar

opp direkte, men som han henter til i fortsettelsen, for det er velstanden som jernbanen bidrar til, som i neste omgang legger grunnlaget for folkets frihet. Materiell velstand er en forutsetning for politisk selvstendighet, ifølge Vinje: «Fridomen gagnar litit i Armoadsdomen». Togreisa fører ham til Eidsvoll, den norske grunnlovens fødested, og han tenker vel at en slik påminnelse om økonomisk realisme kan være på sin plass. Eidsvoll er også assosiert med Henrik Wergeland, som vokste opp der, og med han som eksempel vil Vinje markere avstand til tidligere tiders romantiske nasjonsbegeistring. Han morer seg over Wergeland som ville lære bygdefolket om gamle helter, og som la så stor vekt på det drikketøpet han hadde gitt i foræring – til minne om seg selv.

Fremskrittet innebærer at mennesket opparbeider en distanse til naturen som virker foredlende, også rent hygienisk: «Hestehalen er inkje godt Naabuska; han smittar, og derfor hever eg alltid kjennt, at Hestehandlaren og Kjøyaren liksom hava ein liten Tev (fin Lugt) etter Hestehalen i Tale og Aatferd» (ibid. s. 4). For å si det på en annen måte: Møkkelukta smitter av og henger i, ikke bare i bokstavelig, men kanskje også i overført forstand. Men tvesynt som han er, ser vi at Vinje senere ytrer seg mer anerkjennende om møkka, også med hensyn til dens filosofiske betydning. Det er i kapitlet om skomakeren i Trondheim som har gjort et livskall av å arbeide for nyttiggjøring av all møkka, fra både folk og dyr, som går til spille. Når denne ideale entusiasten har problemer med å få investorer, skyldes det fordommer. Folk vil ikke vedkjenne seg sin illeluktende side. Indirekte blir kapitlet om skomakeren en kritikk av den idealistiske tenkemåten som fortrenger sitt eget materielle og naturlige grunnlag. Det hører med til historien at Vinje selv må snu da han skal besøke denne skomakeren. Slik kommer ironien til uttrykk. Da han begynner å nærme seg, blir lukten av virksomheten litt for påtrengende.

«Det gjengbaade fort og vel til Opplysning og Magt», heter det om det fruktbare jordbrukslandskapet sør for Mjøsa som jernbanen har ført ham til (ibid. s. 6). Som en kontrast til slike fremtidsvyer kommer beretningen om reisen østover langs en «Gjeiteveg» gjennom skogen. Her møter vi samfunnets skyggeside. Det ligger jordhytter langs stien, «so der kom rjukande Røyken upp gjennom eit rundt Hol i bratte Bakken. Halvnakne Ungar og fillutte og svarte Foreldri komo ut or desse Jordholurne» (ibid. s. 6). Vinje anbefaler at disse «Armodsfolk» flyttes nærmere bygda så de blir lettere å kontrollere. Da kan en «sjaa betre etter, at slike Folk ikki ero late elder kasta si Tid burt til Unyttet; for den, som ikki kann føda seg sjølv, maa standa under Trugsmaal til at gjera nokot, naar han ikki er sjuk elder for gamal». Han bruker ikke ordet, men det han skisserer minner om en tvangsarbeidsanstalt. Frihet og tvang er begge sentrale i opplysningen. Den dovne mangler den selvdisiplin som kan gjøre ham fri. Naturherredømmet som dermed blir til et oppsyn over andre, er indirekte et oppsyn over en selv. Den frigjøring fra arbeidet som opplysningen skulle medføre, blir i seg selv noe som må bekjempes. En tør ikke risikere at tiden ikke brukes til noe nyttig. I dag vet vi mer om dette. Teknologiens utvikling gjør det mulig å la menneskene bli underkastet et effektivt «oppsyn» – kontroll og overvåkning.

Krigen

Krigen er en menneskelig omgangsform som har del i den storpolitiske maktfordelingens grusomme rasjonalitet, samtidig som den nærer seg av mytiske forestillinger. Vinje tar opp krigens barbari og er skremt av tendensen til å romantisere den. Han la turen om Eidsvoll, hvor minnet om grunnloven trekker med seg Europas krigshistorie som sin forutsetning. Og den påfølgende

svenske invasjonen i 1814 var en direkte årsak til at Vinje nå var på vei til å bevitne en *norsk* kroningsseremoni med *svensk* hovedperson.

Derfor er det interessant at han tar en omvei om Sverige. Dette gir anledning til både politiske og kulturelle refleksjoner, han har mye positivt å si om nabolandet og unionspartneren, men her konsentrerer vi oss om hans ytringer om krigen. Selv om Sveriges stormaktstid var forbi, så var det bare 46 år siden landet hadde gått til krig mot Norge. Og fremdeles var det mange som dyrket minnene om Karl XII. Visstnok gjaldt dette også den nye kong Karl XV, noe Vinje ikke kommenterer, men han gir tydelig uttrykk for at krig er noe menneskeheten bør unngå. På den tradisjonsrike midtsommerfesten finner han det uhyggelig med alle de synlige krigsminnene:

Dansen var tett inn med gamle oppkastade Vollar, som baaro Merki um desse gamle Strider og eg drog meg saa langt ifraa desse, som eg kunde, liksom [...] Cain maatte vera rædd den Staden, [...] han Hadde slegit Broder sin i Hel. Eg foor der burt i Furuskogen for at faa meg kaldt Vatn og fann – Carl den Tolvtes Kjella. Der hadde han, den Villstyringen, legit og ført sine Smaagutar mot Noreg, og ikki havt Auga og Hjarta for all den Armoadsdomen, han med alt dette førde paa sit trugne Folk. (Ibid. s. 14)

Krigen har sin årsak, mener Vinje, i menneskets «villmannsskap», den irrasjonalitet som vi ikke har lykkes med å temme. Mennesket er ikke herre over sine irrasjonelle tendenser. Men i opplysningsdialektikkens perspektiv kan man se et slektskap mellom krigens vold og det rasjonalitetens herredømme mennesket utøver over naturen. Den naturtvangen mennesket forsøker å frigjøre seg fra, gjenoppstår i den desto mer effektive brutalitet

som fremskrittet gjør mulig. Etter Vinjes mening burde krigen vært en tilbakelagt omgangsform, om vi betrakter den i utviklingens perspektiv. Heltedyrkelsen representerer en opplysningens skyggeside. Det er ille at menneskeheten var så rå og vill at den trengte slike krigsmenn som vi kjenner fra historien. At vi fremdeles fascineres av krig og drap, dementerer den opplysning som vi påberoper oss:

[O]g fraa slike Tankar rømer eg liksom fraa Minnet um, at eg sjølv som Smaagut var so vill, at eg vilde skjota alle Smaafuglar og drepa til Unyttes alt mogelegt. Det er den sama Øydeleg-gelseslyst hjaa Smaaguten som hjaa Folkeslag i Barndomen sin, og denne sama Hugen finna me i all Lyst til Jagt, som gjenger vidare enn til Livsens Upphald og Tyning af skadelege Dyr. Denne Jagt for Gaman er ein raa Leik, og at denne Leik er «gentlemann-lik» vil liksom Vyrnaden for sokallade Heltar vera eit Merke paa vaar Tids Raaskap med all Tala um vaar Tids Opplysning. (Ibid. s. 15)

Ved å innrømme egen irrasjonalitet bidrar Vinje til besinnelse på en farlig side ved mennesket. Han utleverer sin barnslige ødeleg-gelseslyst, og med seg selv som eksempel inviterer han dermed til en kritisk refleksjon over problemet. Målet om naturbeherskelse dreier seg ikke minst om den indre natur, den ødeleggende ag-gresjon, men også om fascinasjonen for den sterke. Adorno og Horkheimer snakker om nødvendigheten av å besinne seg på at det menneskelige subjekt ikke er suverent hevet over naturen, men derimot en del av den.

Vi har vært inne på Vinjes sammenligning mellom menneske og dyr. Dette kan være humoristisk, men også dypt alvorlig. I sitatet ovenfor så vi at han sammenligner krig og dyrejakt. Se-nere på ferden kritiserer han den utbredte trofejakt for å være

respektløs. Bruken av dyrehoder til veggpyrd sammenlignes med bruk av menneskehoder som krigstrofeer. Dette representerer en form for mytisk naturbeherskelse som er blitt desto mer effektiv på grunn av moderne våpenteknologi. Han har vansker med å akseptere at vi skal jakte på en fredelig plantespiser som elgen. Kanskje antyder han her at veien fra dyr til menneske er kortere enn vi liker å tenke. Men som det fremgår av sitatet, mener Vinje at jakt til livsopphold og til bekjempelse av skadedyr er legitim. Her støtter han seg på den legitimerende kraft som ligger i motivet om selvoppholdelse, og som ifølge Adorno og Horkheimer er et prinsipp for opplysningen. Dette gjelder også krigen:

Lesaren maa med alt dette ikki tru, at eg vilde sjaa os tekne korkje af Ryssen elder sjølve Svensken, langtifraa; eg vilde møta eit slikt Innfall, liksom eg møter Eld elder Vatn elder kvat det maatte vera, som vilde øydeleggja os. Det kan vel henda, at eg ikki vilde vera med sjølv men senda yngre og sterkare Folk, som ogso kunde vera mindre dyr Kanonføde. (Ibid. s. 16)

Når landet angripes, er det ikke bare rasjonelt, men også moralsk berettiget å forsvare seg. En angripende okkupasjonsmakt må forstås som «ville eller halvville Folk». Ifølge Vinje må de bekjempes som skadedyr, og det med alle midler. Som det fremgikk av sitatet leder denne rasjonaliteten inn i kyniske vurderinger. Om en slik kvantifisering, en slik måling av hvem som er billigst kanonføde i en krig, skulle være opplysning, så må det være en opplysning som er blitt til myte. Man underkaster seg en skremmende logikk om hvem det er rasjonelt å ofre først.

At krigen anerkjennes som omgangsform røper en motsigelse i den aktuelle opplysningen. Her kommer Vinje med en talende sammenligning. «Krigen er enno gild, og Sigerherren er ein stor Mann. Vaar Tids Opplysning og Tenkemaate er som

eit velskapt men rangøygt (skeløiet) Andlit» (ibid. s. 15–16). Et slikt ansikt synes å se i kryssende retninger. Det virker som han mener dette fremdeles er en del av opplysningens bevegelse. Men det må være en opplysning som har mistet sitt fornuftige mål av syne. Den har slått over i myte. Vinje finner dette i tendensen til å vitenskapeliggjøre krigen; gjøre den til håndverk, som han skriver. Krigen har alltid dratt nytte av teknologiske fremskritt. Da Vinje nærmer seg Trondheim, får han se moderne krigsskip, og han gjør narr av de gamle vikinger. En båt med kanoner kunne raskt ødelagt hele vikingflåten (ibid. s. 116). Krigen er blitt mer effektiv og mer distansert. Det dreier seg i mindre grad om å slåss mann mot mann. Den krigende kan frigjøre seg fra frykten for fysiske angrep. Her ser vi at Vinje på en måte spalter opplysningen, og hans egne refleksjoner eksemplifiserer begge sider, både opplysning *mot* krigen, og opplysning *for* krigen, eller opplysning i krigens tjeneste.

Dersom selvoppholdelse er krigens rasjonelle grunnlag, beror mye på hva som tolkes som nødvendig for å sikre dette. Krigens resultat kan bli noe helt annet enn selvoppholdelse. «Siden tidenes morgen», sier Adorno og Horkheimer, «har opplysning i videste forstand, som fremadskridende tenkning, hatt som mål å ta frykten fra menneskene og å innsette dem som herrer. Men den fullstendig opplyste jord stråler i den triumferende ulykkes tegn» (Adorno & Horkheimer 2011 s. 37). En radikal tolkning av en slik tese kan gi skremmende, nærmest eskatologiske, perspektiver. De kan synes nærliggende i dag, da vi har sett hva atomteknologi kan føre til, både i krigens og fredens tjeneste. Dessuten begynner vi å forstå hvilken trussel vår egen forurensning representerer for klimaet og fortsatt liv på planeten. For Vinje måtte slike utsikter ligge utenfor den historiske horisont.

Vel fremme i Trondheim sørger Vinje for å få med seg kroningsseremonien og mest mulig av festlighetene knyttet til

den. Han er opptatt av det store krigsspillet som arrangeres til kongens ære. Vi får en livaktig skildring av alle krigens ingredienser, det er både medrivende og skremmende:

Vore det no i eit rett Slag, der du ogsaa hørde Skrik og Musik og søgje Blodsollen ikring deg, so vilde du inkje Under finna i det, at Folk ganga paa som rasande galne i ein slik Dømdagsdans og elska denne ville Leiken. Sjølv eg, som er ein livrædd Mann, fær liksom Draapstankar [...]. Det sprakar liksom Gneistar tvert igjennom deg, og Blodet rullar i deg som Eldkukur. Du er sjuk. Du er galen. Og so vil du hevna deg, og fær Blod paa Tonn. Og so seer du som vaare gamle Forfeder Valkyrjur og Odin rida susande gjennom Lufti for det forvillade Auga. (Vinje 1993b s. 159)

Dette supplerer de tidligere referanser til egen ødeleggelseslyst. Det er som gamle mytiske skikkelser åpenbarer seg. Ved å dele disse irrasjonelle tilbøyelighetene, utfordrer han oss, og gjør seg selv til en del av problemet. Man kunne kritisere Vinje på dette punktet for at hans innrømmelser nærmest legitimerer brutaliteten som del av menneskets natur. Men det ville være en idealistisk misforståelse: At man kan utrydde ondskaper ved å late som den ikke finnes. Vinjes fremstillingsstrategi er snarere motsatt: Ved å erkjenne de irrasjonelle tilbøyelighetene, ved å fremstille dem slik at leseren kan kjenne seg igjen, blir man i stand til å forholde seg kritisk til dem. Og indirekte viser han hvordan opplysning og myte, sivilisasjon og natur, er vevet inn i hverandre.

Tvesyn og dialektikk

Nå har vi sett eksempler på at Vinje tar for seg begge sider av opplysningens vev, både den rette og den vrang. At han foretar

en kritisk sammenligning av sin tids opplysning med et skjeløyd ansikt, synes også å falle inn under den opplysningsdialektiske tematikken. Indirekte har fremstillingen også kunnet kaste lys over tvesynets rolle i Vinjes skrive- og tenkemåte. Jeg har nærmest forutsatt at tvesynet henger sammen med dialektikk og ironi, noe som ikke nødvendigvis er tilfelle, og som derfor bør gjøres nærmere rede for. Disse begrepene handler om forhold som neppe lar seg identifisere på en entydig måte. Det er en av grunnene til at det er vanskelig å behandle dem. Kanskje er det særlig når en erfarer en viss hvileløs oscillerende mellom forskjellige og motsatte posisjoner at de kommer til anvendelse.

Det er bare i *Ferdaminni* at Vinje bruker benevnelsen «Tvisyn». Det skjer i kapitlet om «Hovudstadsfolk» som omhandler høytidelighetene under kroningen. Han bruker ordet fire ganger; tre ganger som synonym for «Dubbelsyn», som er benevnelsen som opptrer først, og den fjerde som karakteristikk av Shakespeare. Dessuten opptrer uttrykket «tvisynte Menn» to ganger. Når han mot slutten av kapitlet snakker om «den nyare tveeggjadede Aand», så synes også dette begrepet å være i slekt med tvesynet. Dobbelsynet presenteres først. Den oppmerksomme leser setter nok pris på den ironien som ligger i disposisjonen av avsnittene. For dobbelsynet introduseres rett etter en utredning om hvordan de tilreisende ordnet seg på alkoholens område. Og det er vel gjerne når en har fått for mye å drikke at en risikerer å se dobbelt. Noen kan til og med være så ondsinnede at de påstår at det å le og gråte om hverandre er noe som har lettest for å skje når en er kommet ganske langt ned i flasken. Denne alkoholiske forbindelsen blir på ingen måte gjort eksplisitt, men den følger med som en konnotasjon til Vinjes refleksjoner om dobbelsynet:

Skulde eg gjera nokot Skilmark millom os fraa Hovudstaden
og dei andre Byfolk, so maatte det største vera det, at me lettare

sjaa kver Ting liksom med ei Dubbelsyn; me sjaa med eit Augne-
kast liksom Retta og Vrang paa Livsens Vev, soleides at me
lettare kunna liksom graata med det eine Augat og læ med det
andre. Det er ogso denne Dubbelsyn som mange af vaare betre
Fjøllfolk hava so merkjelegt af Naturen. (Vinje 1993b s. 136)

Hovedstaden med sin urbane kultur bidrar til dobbelsynet, men også fjellfolket trekkes frem. Livet til fjells byr på utfordringer som fremelsker selvstendighet. Ikke minst kan situasjonen være både mangetydig og ustabil. Slike refleksjoner gjorde Vinje selv da han støtte på fjellfolk sør for Rondane. Sivilisasjonstrykket er svakere, og fjellboeren kan ha noe ukonvensjonelt i sin tenkemåte som motvirker den ensidighet som er opplysningens fare. Lenger ned kobles dobbeltsynet til tvesynet på en slik måte at vi må oppfatte dem som synonymer:

I Hovudstaden, der Landsens største Tankemengd er i Umlaup – liksom Pengemengd – der maa ogso denne Tvisyn verda meir skjerpt sjølv i Folk, som af Naturen ikki hava stor Givnad til det. (Ibid.)

I sin avhandling om *Vinje på vrangen* fra 1985 tar Jon Haarberg for seg tvesynet. Fremdeles står dette som den grundigste undersøkelsen som er gjort, og eksperter som Kristian Lødemel Sandberg, Jon Severud og Olav Vesaas slutter seg til hans tolkning. Den teoretiske rammen for Haarbergs avhandling er Mikhail Bakhtins lære om karnevalsatteren, noe som også preger gjennomgangen av tvesynet. En tolkning må ta hensyn til at Vinje ikke legger opp til å utvikle et teoretisk system om tvesynet. Heller er det vel slik som Haarberg skriver om Vinjes fremstilling at «Begrepene yngler, utvides og anvendes *ad hoc* i essayistisk frihet» (Haarberg 1985 s. 119). Haarberg diskuterer

flere tolkningsmuligheter, og selv går han inn for at det er «mest rimelig å tolke Vinjes tvesyn som først og fremst *en evne til å se det komiske i noe alvorlig*» (Haarberg 1985 s. 116). Dette er en relativt åpen formulering ettersom den indikerer at andre betydninger kan spille med sekundært. Så selv om tolkningen er både rimelig og sannsynlig, er det ikke sagt at den er uttømmende.

Selv om hovedvekten her ligger på oppfattelsesevnen, altså hvordan man ser på noe, dreier tvesynet seg også om hvordan man ytrer seg. Latter og gråt er ikke bare kroppslige reaksjoner, men også kommunikative ytringsformer, og som det fremgår av fortsettelsen av Vinjes tekst, inkluderes både navngitte forfattere (Holberg, Wessel og Shakespeare), hyllingsdiktere og visse personers minespill i fremstillingen av tvesynet. Dette metaperspektivet er med på å gjøre utredningen av fenomenet interessant, ettersom den forventes å ha relevans for Vinjes egen skrivemåte.

Haarberg er skeptisk til å snakke om *ironi* i forbindelse med tvesynet. Han mener dette for lett går over i ensidig spott, noe som passer dårlig med Vinje. Når det gjelder tvesynet og dialektikken, trekker Haarberg frem en relevant korrespondanseartikkel fra Drammens tidende 1853. Han understreker at dette er under Vinjes «lange Hegel-inspirerte periode». I den aktuelle passasjen diskuterer Vinje hvorvidt man kan «måle» om en bestemt sekt er kristen eller ikke, noe han naturlig nok er tvilende til: «Det er alvorligt saadan at se Landets bedste Mænd sætte sig hen og bedømme, om en Sekt er kristelig eller ikke, men, da alle Ting kunne sees fra en dobbelt Side, turde der vel ogsaa findes dem som fandt, at en slig Prøvelse slog over til Ironi» (Drammens tidende, Nr. 37/1853, Vinje 2018).

Selv om dette «dobbeltsidige» relateres til ironi, og selv om Haarberg relaterer det til Hegel, så viderefører han ikke dette i sin tolkning av hva Vinje skrev åtte år senere. Han er kritisk til Sigmund Skard og Ole Koppang som begge trekker inn den

hegelske dialektikken i denne sammenhengen (se omtale av Koppang ovenfor). Innvendingen er at de i for stor grad fjerner seg fra Vinjes egne ord: «Dermed er *Ferdaminne* og 'Hovudstadsfolk' kommet langt på avstand» (Haarberg 1985 s. 123). Men ettersom det synes å være enighet om at det er spor av en hegelsk dialektikk hos Vinje, noe vi alt har vært inne på, så er det kanskje ikke urimelig om den ses i sammenheng med tvesynet.

Siden Haarberg ga ut sin bok, har Erik Østerud og Hallvard Kjelen argumentert for relevansen av både ironien og dialektikken. I en artikkel i *Edda* viser Østerud hvordan Vinje gjerne opererer med en dialektisk struktur, der motsetninger stilles mot hverandre, og der poenget gjerne er å søke etter en syntese, som ikke alltid oppnås (Østerud 1987). Kjelen skriver i sin hovedoppgave om antikken og det moderne i Vinjes forfatterskap at «Vinje kan kallast ein hegelinespirert dialektikar» (Kjelen 2001 s. 33). Han er opptatt av tvesynets forhold til ironien, men tar avstand fra Schlegels utlegning av den sokratiske ironien, der det blir prinsipielt uavgjort hvilken mening som kommuniseres i en ironisk ytring. Så vidt jeg forstår Kjelen, så aksepterer han ikke en slik uavgjorthet, i stedet argumenterer han for relevansen av et mer retorisk ironibegrep, slik han finner det hos Quintilian:

Eg trur at eit ironiomgrep som meir svarar til ei slik retorisk forståing godt kan brukast på Vinje sine tekstar. Mellom anna meiner eg at eit slikt ironiomgrep kan brukast om tvisynet. Ironi i denne forstand er ein dialektisk tankefigur der det er eit dialektisk forhold mellom det som blir sagt og det som er intendert. Det sagte blir negert av kontekstuelle forhold som peiker mot ei anna, motsett, meining. (Kjelen 2001 s. 34–35).

Kjelens kobling mellom ironi og dialektikk er overbevisende, men selv om denne tolkningen kan være treffende i en del tilfelle,

tror jeg at den sokratiske ironien også kan være relevant i forhold til tvesynet. Tvesynet er mest interessant når det ikke kan reduseres til entydighet. Når tvesynet er blitt et så sentralt begrep i resepsjonen, til tross for at Vinje ikke tar opp betegnelsen andre steder enn i kapitlet om «Hovudstadsfolk», skyldes det vel nettopp at begrepet med rette er blitt forbundet med den ironiske fremstillingsformen som kjennetegner Vinje.

En forståelse av det dialektiske ved tvesynet krever et helhetsperspektiv som kan etablere den konstellasjonen som eksponerer spenningen mellom begrepene. Vinje bruker en simile til å få frem det historisk-prosessuelle og det helhetsorienterte ved tvesynet. I den beste mannatanken, heter det, har det alltid vært som i havet, «at den eine Straumen gjenger Aust ned med Botnen og den andre Vest opp mot Dagen. Det rotnar ikke daa» (Vinje 1993b s. 139). En posisjon er alltid begrenset og viser til sin egen negasjon. En enkelt påstand vil alltid være ensidig, sier Hegel, «og i den grad er den falsk» (Hegel 2011 s. 91). Vinje er inne på lignende tanker i sitt essay om «Goldsschmidt og hans skribentvirksomhed»: «Sandheden lader sig ikke dele i Skuffer som et apothek; den er noget organisk Heelt. [...] Sandheden er ikke noget Fixt og Færdigt, men en Proces, noget Flydende» (Vinje 1993b s. 39). Tanken må være i bevegelse for å leve. Det er ikke mulig å fastslå en gang for alle hva sannheten er. Kun den som står stille er konsekvent. «Alt endelig er slik at det opphever seg selv», skriver Hegel. «Derfor er det dialektiske den bevegende sjelen i vitenskapelig framgang» (Hegel 2011 s. 144). Dermed blir det noe tvetydig og begrenset ved de enkelte posisjoner, og dette fanges opp av tvesynet. Vinjes essayistiske form er langt fra Hegels systematikk. Dette angår også innholdet. Motsetningene blir hengende.

Dessuten er det nødvendig å gå inn på det todelte ved Vinjes fremstilling av tvesynet. Fenomenet har en subjektiv og en

objektiv side. Olav Vesaas mener dette er noe av grunnen til problemene med å forstå tvesynet:

Likevel kan det vera vanskeleg å finna ut kva Vinje har meint med tvisynet, med dobbelsynet, fordi han koplar saman den som ser, den som kan «graata med det eine Augat og læ med det andre», med det som blir sett, «likksom Retta og Vrang paa Livsens Vev». Både observatør og objekt ber samstundes i seg positive og negative sider, og det blir for enkelt å hevde at observatøren ler til det gode og gråt til det vonde i livet. I tillegg kjem at observatøren kan le med det eina auga og gråte med det andre på sama tid. (Vesaas 2018 s. 255–256)

Haarberg kommenterer at Vinjes tekst også trekker inn den objektive siden av saken, altså at det ikke bare dreier seg om en evne, men også om en «dobbelthet» i objektet, men han tolker dette «som projiserte bilder av betrakterens egen holdning» (Haarberg 1985 s. 115). Selv tror jeg at den objektive siden av saken må tillegges større vekt. Forholdet mellom det subjektive og det objektive må reflekteres på en måte som ikke underslår de reelle motsigelser som dialektikken nærer seg av. Hvordan skal en forstå en dobbelthet i objektet? Om vi går tilbake til avsnittet der dobbeltsyn og tvesyn introduseres, så relateres evnen til en splittelse i en rett og vrang side på «Livsens Vev». Den vev som livet frembringer kan forstås som «menneskelivet eller samfunnet», som Haarberg sier, eller også som historien og kulturen (Haarberg 1985 s. 115). Ettersom det erkjennende subjekt lever, er subjektet også del av objektet. Tvesynet har et selvrefleksivt element.

For å eksemplifisere disse poengene kan det være greit å gå til Vinjes egne eksempler i kapitlet der tvesynet introduseres. Han kommenterer opptoget ved kroningsseremonien. Her

demonstreres både det ironiske og det dialektiske ved tvesynet. De høye herrer må legge alvor i leken, men gjør det med et fint smil som røper baktanken: «likksom dei skulde segja: 'De maa ikki tru det, at me ero blinde for Komedien, for det um me ganga strunke og stive og spila so stort med sjølv'» (Vinje 1993b s. 136). Denne ironien beror på en historisk motsigelse. En form har tapt sin rasjonelle legitimitet, men holdes i hevd av autoriteten, slik at deltagerne må spille med. De reflekterer en historisk realitet som selv er motsetningsfull, tvetydig. Med sitt spill inngår også de i den objektive situasjonen, og *den sosiale virkeligheten blir selv motsetningsfull, tvetydig*. Mye ved kroningshøytidelighetene har denne dobbeltheten. Når Vinje innfører begrepet om anakronisme kan dette tolkes som en slik historisk dialektikk. Da han trekker frem den politiske dimensjon ved forestillingen, antyder han det negatives overskridende kraft som beror på den historiske motsigelsen i situasjonen. Erfaringen og erkjennelsen av det negative krever et tvesyn som ikke er lukket om det gittes entydighet, men som ser dobbeltheten i den samfunnsmessige virkeligheten. Når Toril Moi skriver at «tvesynet står for frihet og selvstendighet», kan det tolkes i en slik retning (Moi 2018 s. 46).

I samme kapittel kommer Vinje også inn på hyllingsdiktene som ble kongen til del. Han mener poetene har en vanskelig oppgave. Hyllingsdikterne er fanget i en tvetydig situasjon der begge utveier er like umulige, men de er nødt til å velge. Om man hyller kongen med tradisjonelt alvor, slik kongeverdigheten krever, så vil diktet motsi nivået på tidens opplysning. Dermed faller det kunstnerisk sett igjennom, og hyllesten blir også tilsvarende pinlig: «Dei Upplyste og Tenkjande lo aat desse Poeter» (Vinje 1993b s. 138). Men faren er at dersom poeten tar høyde for det aktuelle opplysningsnivået, så må hans dikt avspeile det utdaterte i de overleverte former, og dermed kan diktet gi inntrykk av spott. Dermed vil det også forfeile sin virkning: «Poeten kann

ikki lett visa denne Dubbelsyn, som her er umrødt, utan at hans Dikt verdt utlagt som spottande, naar kloke Folk lese milliom Radirne og Ordimillom» (Vinje 1993b s. 138).

Vinje peker her på en tendens i kunstens autonomiprosess som består i at kunsten frigjør seg fra sine føydale bånd. Den hierarkiske samfunnsstrukturen med en monark på toppen strider mot opplysningens idé om alle menneskers likeverd. Og den moderne kunstinstitusjonens utvikling med tilhørende autonomi for de enkelte kunstformer strider mot tradisjonens representative offentlighet der poetens oppgave er å hylle makten. Vinje viser med dette hvordan tvesynet har en tvetydig historisk situasjon som forutsetning. Det å være «sann Poet» i en slik situasjon, det vil si en som er forpliktet på et autentisk kunstverk, innebærer så å si at verket motsier sin offisielle funksjon: «Sanne Dikttrar kunne ikki vera Hofpoeter, utan at deira Dikt meir verda fine Spottedikt enn Lovdikt» (Vinje 1993b s. 138). Merk at disse diktene vil ha litt av begge deler. I dette tilfelle vil det opplyste tvesynet altså vise seg som et verk som er vanskelig å identifisere. Og det skyldes den underdanige posisjon som poeten må dikte fra, samtidig som han vil unngå å lyve med falsk smiger. På denne måten kommuniseres negativt det uholdbare i situasjonen.

Det ikke-identiske er livet, sier Adorno. Det er noe lignende jeg tenker om tvesynet: Det anerkjenner de motsetningenes spill som utgjør det levende livet, eller «Livsens Vev», som Vinje sa. Om vi tar alt dette i betraktning, sier det seg vel selv at det kan være vanskelig å gi en entydig og uttømmende definisjon, men det ser ut til at tvesynet kan forstås i sammenheng med både ironi og dialektikk. Og dersom det er rimelig å si at Vinjes fremstilling av opplysningen har en tvesynt karakter, noe denne undersøkelsen har forsøkt å vise, så går det kanskje an å snakke om en type «opplysningens dialektikk» i *Ferdaminni*. Når Toril Moi viser til frihet og selvstendighet som integrerte verdier i Vinjes

tvesyn, så kan et aktualiserende perspektiv i dag inngi pessimisme på opplysningens vegne. Det er viktig å insistere på tvesynets negative dialektikk. Der ligger en mulighet for selvkritikk som vi ikke bør gi slipp på.

Noter

- 1 Da essayet om «Geiti» ble trykket opp på side 24–29 i andre bind av *Skrifter i samling* i 1916, ble den endrede versjonen fra *Blandkorn* benyttet, selv om referansen under tittelen opplyser at teksten er fra *Dølen*. *Blandkorn* var en bok Vinje ga ut i 1867 som inneholdt et utvalg av hans dikt og prosa. I denne versjon av essayet innledes det ikke med diktet som Linneberg viser til. Imidlertid er det trykket opp som et selvstendig dikt på side 142–143 i femte bind av *Skrifter i samling*. Dette er bindet som inneholder Vinjes dikt. Der har det fått tittelen «Culturen». I faksimileutgaven av *Dølen* som Reidar Djupedal ga ut på Noregs boklag i 1970 står den opprinnelige versjonen av «Gjeiti» med diktet som innledning (side 305 i første bind).
- 2 Teksten i denne utgaven følger språkformen i førsteutgaven som kom som særtrykk av *Dølen* i to hefter i 1861, det første i januar og det andre i juni.
- 3 Et annet eksempel er bruken av idé-begrepet i den berømte Fesjå-talen, en tekst som formodentlig er basert på noen av de taler som Vinje hadde holdt ved slike arrangementer. Se «Paa Fesjaa» i *Skrifter i samling* 1916/1993, tredje bind, s. 122–130.
- 4 Sirenene var mytologiske, kvinnelige vesener skildret blant annet i 12. sang av Homers *Odysseen*. Deres sang var uimotståelig vakker og lokket sjømennene til å seile mot deres øy slik at de led skipbrudd ved den farlige kysten. Odyssevs var nysgjerrig på sangen, og da de skulle passere øya, lot han mennene binde seg til masten, mens de selv fylte ørene med voks for ikke å bli forstyrret i roingen. Slik kunne han nyte skjønnheten samtidig som han bevarte kontrollen over seg selv.

Litteratur

- Adorno, T. W. (1992). «Essayet som form». Overs. Aadland, E.
 I: Adorno, T. W. *Notar til litteraturen*. Utval og innleiing ved Arild Linneberg. Oslo: Det norske samlaget.
- Adorno, T. W. (2006). *Minima Moralia*. Overs. Linneberg, A. Oslo: Pax Forlag.

- Adorno, T. W. og Horkheimer, M. (2011). *Opplysningens dialektikk*. Overs. Torjussen, L. P. S. Oslo: Spartacus.
- Hegel, G.W.F. (2011). *Logikken*. Overs. Johnsen, D. Oslo: Vidarforlaget.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen: momenter til revurdering av en nasjonal klassiker*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Johannesen, G. (1987). «Vinje og Vinje-forskinga». *Edda*, 1987 (1), s. 84–85.
- Kjelen, H. A. K. (2001). *Antikken og det moderne i A. O. Vinjes forfattarskap*. Hovedfagsoppgave. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Koppang, O. (1943). *Hegelianismen i Norge. En idéhistorisk undersøkelse*. Oslo: Aschehoug.
- Linneberg, A. (1994). *Bastardforsøk*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Moi, T. (2018). *Toril Moi leser A. O. Vinje*. Oslo: Nasjonalbiblioteket
- Platon. (1953). *Sokrates' forsvarstale*. Overs. Amundsen, L. Oslo: Cappelen.
- Severud, J. (2010). *Ei gjenreise. Ferdaminne etter A. O. Vinje*. Oslo: Samlaget.
- Skard, S. (1938). *A. O. Vinje og antikken. Studier i norsk åndshistorie*. Oslo: Jacob Dybwad.
- Vesaas, O. (2018). *A. O. Vinje. Ein tankens hermann*. Oslo: Cappe-len Damm.
- Vinje, A.O. (1993a). *Skrifter i samling*. Band I. Oslo: Det norske samlaget.
- Vinje, A.O. (1993b). *Skrifter i samling*. Band IV. Oslo: Det norske samlaget.
- Vinje, A.O. (2018). *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Tekstkritisk utgåve ved Nina Marie Evensen og Jon Haarberg. Det norske språk- og litteraturselskap/bokselskap.no. Kindle Edition.
- Østerud, Erik. (1987). «To rett og to vrang. Vinje gjennomstrikket», *Edda*, 1987 (3), s. 253–266.